

Мирон КАПРАЛЬ (Львів)

**ПОДІЛЬСЬКА ШЛЯХТА XIV–XVI СТОЛІТЬ
У ДОСЛІДЖЕННІ ВІТАЛІЯ МИХАЙЛОВСЬКОГО**

*Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта
в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. –
К.: Темпора, 2012. – 450 с.; іл.*

В українській історіографії дві відомі постаті – В’ячеслав Липинський та Наталя Яковенко – у своїх дослідженнях цільово виокремили українську шляхту як окремий об’єкт досліджень. Це сталося з перервою майже у сто років: на початку XX ст., у 1909 р., коли Липинський видав польською мовою в Кракові “Szlachta na Ukrainie: udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów”¹, та у кінці XX ст., коли 1993 р. з’явилася друком широковідома тепер книга Яковенко “Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)”.

У незалежній Україні Наталя Яковенко розвинула шляхетську тематику в історичних дослідженнях надзвичайно продуктивно. За досить короткий період вона зуміла не тільки сама написати численні статті та кілька монографій, а й створити наукову школу своїх учнів та послідовників. Сьогодні ці дослідники вивчають український шляхетський соціум у різноманітних його проявах, у різних хронологічних вимірах та на матеріалі різних регіонів України.

Віталій Михайловський є одним з послідовних представників школи Наталі Яковенко. Зі студентських часів історик цілеспрямовано вивчає шляхетське суспільство Поділля пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Така наукова цілеспрямованість упродовж багатьох років дала свої плоди у вигляді не тільки низки статей, а й окремої рецензованої монографії.

Хронологічно книжка підсумовує вивчення автором шляхетського соціуму Поділля за більш ніж 200 років, тобто від середини XIV ст. до 70-х років XVI ст., а отже, на межі середньовічного та ранньомодерного періоду. Здебільшого європейські дослідники працюють на матеріалі або середньовічному, або ранньомодерному. Втім, для української історіографії межа між цими періодами досі є предметом дискусії. Наприклад, авторитетними та аргументованими виглядають міркування Івана Лисяка-Рудницького про

¹ Дещо пізніше з’явилися також інші його знакові праці з шляхетської тематики: *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski: z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstania pod wodzą Bohdana Chmielnickiego // *Z dziejów Ukrainy: księga pamiątkowa ku czci W. Antonowicza.* – Kijów, 1912. – S. 145–513; *Липинський В.* Україна на переломі: 1657–1659 рр. – Відень, 1920.

продовження українського середньовіччя до часу прийняття Люблінської унії 1569 р.².

Тому цілком можна погодитися з підходом автора, який за верхню межу дослідження бере смерть останнього представника династії Ягеллонів у 1572 р. Хоч, на мою думку, для історичного обґрунтування 1569 р., як верхня цезура, був би логічнішим. Застосування періодизації за важливими історичними подіями, що суттєво змінюють правила “історичної гри”, виглядає переконливішим за архаїчний династичний підхід (“від одного короля до іншого”).

У вступі автор обумовив свій дослідницький підхід, що передбачав відмову від класифікації та аналізу етнічної складової шляхетського соціуму Поділля (с. хvі). Він мотивував це складністю розв’язання проблеми при наявному джерельному матеріалі, базуючись тільки на критерії звучання імені чи прізвища, а також тенденційності генеалогічних легенд подільської шляхти. Можливо, це є чи не найдискусійнішим місцем у дослідженні, що викликає різні думки та аргументи. Його підхід поділяє, наприклад, Наталя Яковенко, вважаючи, що таким чином автор “переозначає етноцентричну візію української історії” (післямова, с. 327). Хоча у її ж ранніх працях ми зустрічаємо характеристику та аналіз етнічної приналежності шляхетських репрезентантів³.

На мою думку, як автора монографії про національні (етно-релігійні) стосунки у міщанському середовищі ранньомодерного Львова, дослідникові українського шляхетського стану на сучасному етапі досліджень не можна кидатися у крайність: якщо в радянський час “шляхтич” автоматично означав або “поляка”, або “сполонізованого”, то навряд чи правильним виходом було б загалом замовчувати цю проблему, уникаючи етнічної характеристики через вживання евфемізмів: “місцеві”, “прибульці”, “слов’янський елемент” тощо. При всій своїй обережності та засторожі, висловленій у вступі, автор не міг навіть теоретично усунути вказівки на етнічну належність того чи іншого шляхтича. Адже, якщо шляхтичі виступають у дослідженні з іменами “Ян”, “Пйотр”, “Войцех”, то непрямо автор розумів під ними поляків, тоді як шляхтичі українського (“руського”) походження мали імена “Іван”, “Семен”, “Василь” тощо. У цьому контексті дивує також вживання на сторінках дослідження такого архаїзму доби модерного націоналізму, як “румун” (с. 103). Отже, автор не зміг досягнути своєї мети, уникаючи етнічної характеристики, хоч і в непрямому трактуванні.

Якщо в українській історіографії на даному етапі перемагає тенденція до затушування етнічних характеристик шляхетського стану, то провідні польські історики, що пишуть на цю тематику, не тільки аналізують джерельний матеріал у відповідному напрямку, а й шукають новітні історико-соціологічні підходи до цієї проблематики, наприклад, при поясненні асиміляційних процесів. Так, Анджей Янечек пише на матеріалі Галицької

² Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.* – К., 1994. – Т. 1. – С. 42–43.

³ Яковенко Н. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. // *Феодалізм на Україні.* – К., 1990. – С. 90; *її ж.* Українська шляхта. – К., 1993. – С. 209–215, 240–243.

Русі (Rusi Czerwonej) про два етапи асиміляційного процесу: асиміляцію у сфері культури (акультурацію) та структурну асиміляцію, коли члени етнічної групи ставали частиною соціальних чи політичних структур та організацій у суспільстві, що їх адаптовує⁴. Треба зауважити, що асиміляційний процес мав різнонаправлене скерування, коли не тільки українська (руська) шляхта потрапляла під домінуючий польський асиміляційний прес, але й прибульці з польських, литовських та інших земель приймали місцеві культурні, мовні, суспільні взірці й врешті ставали своїми на цій території. Анджей Янечек залишив солідну роботу з історії осадництва (колонізації) Белзької землі та воєводства у середньовічний період⁵. Треба також зазначити, що у практичному вимірі, в основному на матеріалах Київщини та Брацлавщини, конфесійний склад шляхти до Хмельниччини досліджував Генріх Литвін, без методологічних рефлексій вживаючи терміни “полонізація” та “асиміляція”⁶. Зрозуміло, що для досліджуваного періоду подільського матеріалу на цю тему дуже мало джерел, але все ж тенденції можна було помітити та висвітлити.

Територіально дослідження охоплює, які і зазначено у назві праці, повністю все Поділля, що, за автором, простягається від долини річки Дністер на півдні до вододілу Південного Бугу та річок басейну Прип’яті на півночі. На сході природною межею Поділля виступає найбільша річка України – Дніпро, а на заході історичні подільські землі сягають сучасних міст Золочева та Бережан (с. хііі). Але логіка історичного дослідження приводить автора до істотного територіального звуження, коли з 1430 р., після смерті великого князя литовського Вітовта, – часу остаточного виокремлення Західного Поділля та приєднання його до Польщі як Подільського воєводства у 1434 р., він досліджує шляхетський соціум саме західного регіону.

З джерельної точки зору такий обмежувальний підхід цілком виправданий, адже для Східного Поділля (Брацлавщини) у досліджуваній період збереглося надзвичайно мало джерельних матеріалів. Хоча й для Західного Поділля картина з історичними даними не виглядає надто оптимістично, але автору завдяки, очевидно, неймовірним багаторічним джерелознавчим пошукам, копіткому опрацюванню багатьох документальних збірок вдалося фактично по крихтах зібрати досить репрезентативний матеріал, насамперед з історії подільського шляхетського землеволодіння та генеалогії. Звичайно, найдавніший період другої половини XIV та першої половини XV ст. виглядає особливо обділеним у джерельних матеріалах, однак і наступний “польський період” також надзвичайно бідний джерельно. Для порівняння,

⁴ Janeczek A. Ethnicity, Religion and the Formation of the Multicultural Society of Red Ruthenia in the Late Middle Ages // On the Frontier of Latin Europe: Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600 / Ed. by T. Wunsch and A. Janeczek. – Warsaw, 2004. – P. 22.

⁵ *Idem*. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: województwo Bełzkie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław, 1991.

⁶ Litwin H. Katolizacja szlachty ruskiej 1569–1648: stosunki wyznaniowe na Kijowszczyźnie i Braclawsczyźnie // Przegląd Powszechny. – Warszawa, 1985. – T. 10. – S. 58–70; *idem*. Katolizacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569–1648 // Triumfy i porażki: Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w. / Red. M. Bogucka. – Warszawa, 1989. – S. 47–73. Див. також його підсумкову монографію на цю тему: *idem*. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę: 1569–1648. – Warszawa, 2000.

наприклад, у сусідніх українських землях, у Руському та Белзькому воєводствах збереглися гродські та земські книги від середини XV ст., а найбільші міста воєводств, як Львів та Перемишль, посідають також і міські книги.

Маючи значні проблеми з повнотою джерельної бази для свого дослідження, автор, на мою думку, зумів зібрати повний, по можливості, комплекс документів насамперед правового та описово-статистичного матеріалу. Велика заслуга автора у детальному опрацюванні книг Архіву коронного скарбу, Метрики коронної та інших збірок, що відклалися у Варшаві в Головному архіві давніх актів. Рука дослідника сягнула навіть окремих приватних колекцій у Німеччині, наприклад, Томаша Неводнічанського з Бітбурга. Досить уважно автор опрацював масив опублікованих джерел з історії Поділля, розпорошених у багатьох серійних та окремих виданнях. Як побажання, можна було б запропонувати задля джерельної повноти також долучити і картографічні матеріали, які відомі для подільських земель XV–XVI ст. У дослідженні автор згадує тільки одну карту Миколая Кузанського початку XVI ст., де показані терени Поділля і до переробки якої, ймовірно, долучився польський історик Берnard Ваповський (с. xii).

Огляд історіографії досліджуваної теми автор розпочинає з хронік польських авторів XV–XVI ст., а саме Яна Длугоша та Мартина Кромера. Хоча, за класичним джерелознавчим підходом, ці праці слід трактувати як описові наративні джерела. Длугош подає інформації, невідомі з інших джерел, до того ж “події 30–70-х років XV ст. були йому (Длугошу. – М. К.) як сучасникові знайомі” (с. 1).

Загалом історіографічний огляд з теми дослідження у автора компактний та достатньо скрупульозний й репрезентативний з аналізом основних тем та позицій щодо досліджуваної теми. Академічне вивчення Поділля, на думку Михайловського, розпочинається з 80-х – 90-х років XIX ст., а саме з праці Никандра Молчановського, представника “обласної” школи професора Київського університету Володимира Антоновича. Після нього ґрунтовно зайнявся історичним Поділлям – Барським староством – Михайло Грушевський, що видав не тільки монографію, а й два томи джерельних матеріалів про цей подільський регіон (с. 5–6). Автор, наводячи цитати Грушевського про дискримінаційну щодо місцевої української шляхти надавчу політику польських королів, вступає з ним у дискусію. Як бачимо, і в цьому випадку етнічне питання виринає на дослідницькому обрії, хоч автор намагався від нього відмежуватися ще у вступі.

Особливо плідним для дослідження Поділля та його мешканців був кінець XIX – перші десятиліття XX ст., коли з’явилися друком праці та джерельні матеріали Александра Яблоновського, Антонія Прохаски, Михайла Владимирського-Буданова та Леона Бялковського. Із сучасних дослідників, котрі працювали над подільською проблематикою, автор слушно виокремлює Миколу Крикуна та трагічно загиблого керівника польського Інституту національної пам’яті Януша Куртику (с. 9–12).

Інколи автор занадто довіряє авторитету попередніх дослідників. Так, обговорюючи питання про чисельність православних храмів на Поділлі, він спирається на дослідження Александра Яблоновського, що публікував та досліджував поборові реєстри XVI ст. (с. xvii). Порівнюючи число священників

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

у Волинському та Подільському воєводствах, Яблонівський помилково, а може, тенденційно проінтерпретував отримані джерельні дані. З його коментаря виходило, що у сусідньому Волинському воєводстві (вибірка: 277 сіл у 19-ти волостях) на одного священика припадало 4 села, а у володіннях, де панував “ревнитель православ’я” князь Василь-Костянтин Острозький, 5 сіл, тоді як за вибіркою для Подільського воєводства такий коефіцієнт сягав 1 до 4, а отже, “з релігійного погляду краще було під владою безпосередньо в Короні...”. При цьому він озвучив абсолютні числа священиків: “до 320-ти” у Волинському та “загалом 160” – у Подільському воєводствах⁷. Але, як показують інші дослідники, тільки у приватних володіннях Острозького було за різними підрахунками від 600-от до 1-єї тисячі церков⁸. Отже, дані поборових реєстрів у цьому випадку щодо підрахунку числа священиків та церков не є репрезентативними і не можна тільки на цій джерельній підставі робити категоричні висновки.

Після вступного розділу, в якому розглянуто історіографію та джерела, автор у двох наступних розділах у проблемно-хронологічному ключі висвітлює насамперед проблеми політичного розвитку Поділля за князів Коріатовичів (розділ 2), інкорпорації подільських земель до Польщі та утворення Подільського воєводства (розділ 3). Автор приймає гіпотезу про появу Коріатовичів на Поділлі вже в 40-х роках XIV ст. у тісній кооперації як з татарами, так і Казимиром III, з яким вони могли укласти васальні взаємини (с. 29). До цього слід додати, що, на думку Януша Куртики, один з братів – Олександр Коріатович – міг вже перед 1351 р. прийняти християнство у католицькому варіанті⁹. Цим можна пояснити його згоду та його брата Юрія відверто визнати васальні стосунки у 1366 р. щодо Казимира III у протистоянні останнього з конгломератом литовських князів Ольгердом, Кейстутом, Любартом, Явнутою, котрі були їхніми найближчими родичами.

У цьому контексті авторові з усією уважністю також варто було б поставитися до вісток у флорентійській хроніці Маттео Віллани про два походи у 1352 та 1354 рр. угорських військ на татарські землі, що ідентифікуються дослідниками зі Східним Поділлям¹⁰. Очевидно, вони мали вплив на подальшу проугорську орієнтацію Коріатовичів, прийняття васальних взаємин у 1377 рр. та відмову прийняти присягу з їхніх подільських володінь новому польському королеві Владиславу Ягайлу у 80-х роках XIV ст. Їхня проугорська позиція врешті призвела до воєнного конфлікту та захоплення Поділля у 1394 р. за участю військ великого князя литовського Вітовта. Наступного 1395 р. подільські землі вперше були розділені: Західне Поділля відійшло на

⁷ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т. VIII: Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – S. 50–51.

⁸ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 891 (дані Т. Хинчевської-Геннелъ), 900 (дані С. Кардашевича).

⁹ Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // Rocznik Przemyski. – Przemyśl, 2004. – R. 40. – Z. 4: Historia. – S. 139.

¹⁰ Детальніше див.: Дашкевич Я. Брацлавщина 1352–1354 рр. в італійській хроніці Маттео Віллани: тези доп. Дев’ятої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1990. – С. 21–22; його ж. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 32–65.

княжому праві малопольському можновладцю Спиткові з Мельштина, а Східне – до литовських володінь Вітовта.

Література, пов'язана з питанням часу та обставин зайняття Подільського краю Коріатовичами, їхніх васальних взаємин з Польщею, Литвою, Угорщиною, татарами, достатньо широка. Недостатність джерел та їхня непевність дуже часто спонукали істориків вибудовувати різноманітні гіпотетичні концепції та припущення. Все ж автору слід було уважніше їх проаналізувати та висловити своє ставлення хоча б до окремих з них, що прямо стосувалися справи появи литовських князів на Подільських землях¹¹.

Хоча джерельний матеріал про час панування Коріатовичів надзвичайно бідний, але заслугою автора є те, що ті нечисленні збережені документи він вивчає з точки зору не тільки політичної історії, а й просопографії панівного прошарку та шляхетського стану. Очевидно, вперше в українській історіографії зроблено настільки повний нарис діяльності всіх князів Коріатовичів, простежено їхні родинні та васальні зв'язки, їхню заангажованість у молдавські справи, що закінчилася смертю одного з них – Юрія у 1374 р. Очевидно, саме діяльність Коріатовичів приготувала ґрунт до васального статусу Молдавського князівства щодо Польського королівства, що настає вже у 1387 р.

Для епохи панування Коріатовичів та окремо за період панування Вітовта, а потім Владислава Ягайла автор створює окремий словничок біограм свідків з усіх відомих документів (с. 41–47) і таблиці отримувачів надань з їхніми умовами (с. 102–103, 112–114). У такій формі зацікавленому читачеві легко отримати необхідну інформацію про етнічний, соціальний склад шляхетського привілейованого стану та інші дані.

Аналізуючи надавчу політику князів Коріатовичів на Поділлі та короля Владислава Ягайла на Галицькій Русі, автор приходять до висновку про її відмінність, що полягала у значно більших служебних обов'язках зем'ян на Поділлі (ремонт укріплень, повіз, підводи, участь у військових походах не тільки в межах князівства, а й за кордоном, утримання послів). Тоді як шляхтич на Галицькій Русі мав єдино виставляти певну кількість збройних людей ("копій та стрільців") (с. 86). Уважне прочитання надання Коріатовичами їхньому слугі Гриньку Соколя з прилеглими селами від 1391 р., до якого звертається автор¹², дає змогу зробити окремі акценти. Подільські князі звільняють Соколя з прилеглими селами з багатьох служебних обов'язків, які покладаються тільки на жителів одного села ("гнилорудчан"). Ні видавець документа Олександр Груша, ні автор не ідентифікували жителів цього східноподільського села Гнила Руда, що зустрічається у брацлавських актах у

¹¹ Див., напр., затяту дискусію у польській історіографії на цю тему у міжвоєнний період: *Puzyna J.* Korjat i Korjatowicze // *Ateneum Wileński*. – Wilno, 1930. – Т. 7. – З. 3–4. – С. 425–454; *idem.* Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska // *Ibidem*. – 1936. – Т. 11. – З. 4. – С. 57–97; *idem.* Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na Rusi południowej // *Ibidem*. – 1938. – Т. 13. – З. 2. – С. 1–67; *Krakowski S.* Korjatowicze i sprawa podolska w XIV w. w oświetleniu najnowszej historiografii polskiej // *Ibidem*. – 1938. – Т. 13. – З. 1. – С. 250–274; *Paszkiwicz H.* Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na widowni dziejowej // *Paszkiwicz H.* O genezie i wartości Krewa. – Warszawa, 1938. – С. 264–299.

¹² *Груша А.* Невядома грамата Фёдара Карыятавіча за 1391 г. // *Беларускі гістарычны агляд*. – Мінск, 2001. – Т. 8. – Сш. 1–2. – С. 132–133.

80-х роках XVI ст.¹³. Проте, як і інші зем'яни, “пан Гринько” зі своїми людьми зобов'язувався будувати нові замки (“городи”), приймати послів та сплачувати інші податки. Привілейована верства на Поділлі була обмежена проживанням у своїх маєтках, але водночас, подібно до галицьких зем'ян, отримала право з дозволу пануючого продавати чи заставляти вислужені ними села. Окремо зазначалося, що люди в наданих маєтках потрапляють під юрисдикцію свого пана і виймаються з-під опіки князівських урядників.

Як засвідчує останнє детальне дослідження Юрія Зазуляка, шляхта Поділля та Галицької Русі перебувала у подібних умовах надавчої політики у часи Владислава Ягайла та його нащадків, що не можна цілком накладати на класичні західноєвропейські реалії феодалних (сюзерено-васальних) стосунків¹⁴. За твердженням Зазуляка, “сам факт наділення землею в обмін на обов'язок військової служби, як видається, не може слугувати достатнім критерієм для визначення подібних стосунків як васально-ленних чи феодалних”¹⁵. Подібні умови військового прикордоння зумовлювали застоювання подібною, надавчої політики, що була доволі простою та ефективною і без врахування західноєвропейського досвіду. До того ж Юрій Зазуляк, як і Михайло Грушевський, відкидають твердження про безпосередню тяглість цих службових обов'язків з руських князівських часів.

Два наступних розділи “Некороновані володарі Поділля – пани з Бучача” (розділ 4) та “Нові часи – нові люди (друга половина XV – перша половина XVI ст.)” (розділ 5), на мою думку, є окрасою рецензованого дослідження. Автор завдяки детальним джерелознавчим пошукам, через генеалогічні, просопографічні техніки аналізу зумів представити біографічні портрети “людей прикордоння”.

Як пише автор, історія панської родини Бучацьких може “слугувати своєрідним еталоном для вивчення історії шляхти як на руських землях, так і великих землеволодінь та карколомних кар'єр на сході Корони Польської” (с. 117). Протягом кількох десятиліть XV ст., почавши від утвердження польської влади на Західному Поділлі та утворення Подільського воєводства у 1434 р., брати Бучацькі, при слабкості королівської влади, особливо за Владислава III, заповнювали владний вакуум, приймаючи важливі державні рішення, які виходили поза межі їхньої компетенції. Особливо показовими у цьому плані були повноваження від імені Польщі у прийнятті васальної присяги у молдавських воєвод, а також безпосередня та потужна участь у міжусобицях тих же молдавських претендентів на трон.

Безумовно, велика потуга клану Бучацьких була б неможливою, якби не їхні величезні статки на широких подільських просторах. Автор простежує їх накопичення через щедрі королівські надання, скупівлю маєтків у інших шляхтичів. Цікаво, що сильні позиції Бучацьких на Поділлі заклав ще Вітовт, від якого тільки Теодорик з Бучача отримав 11 надань у період 1411–1430 рр. (с. 103). Це дало підставу авторові ствердити, що Вітовт не проводив такої

¹³ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 рр. / Упоряд. М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів, 2008. – С. 267–168. – № 85 (документ від 16 листопада 1580 р.).

¹⁴ Зазуляк Ю. Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV–XV ст. // *Ruthenica*. – К., 2006. – Вип. 5. – С. 170–193.

¹⁵ Там само. – С. 192.

активної проруської чи пролитовської надавчої політики, як йому приписували попередні дослідники. Вже в часи створення Подільського воєводства Бучацькі через королівські надання фактично володіли чи не цілими повітми на Поділлі. Крім земельних надань, потужним інструментом влади та примноження майна Бучацьких стали королівські привілеї на уряди у воєводстві. Автор особливо виділяє привілеї для Теодорика Бучацького на Кам'янецьке генеральне староство від 1442 р. У ньому навіть йшлося про сплату отримувачем привілею щорічних упоминків ханові у кількості 200 гривень. І тут центральна влада віддавала на відкуп місцевій питанню міжнародної ваги.

Автор висуває слушний здогад про джерела багатства Бучацьких, які за кожен привілеї та земельне надання давали королю часом значну суму (тільки за Кам'янецьке генеральне староство – 3 тис. гривень польської монети). Очевидно, польські шляхтичі налагодили добрі торговельні зв'язки з причорноморськими торговельними факторіями, через які в польські землі, а потім і до Західної Європи йшов важливий торговельний шлях східних товарів. Одночасно Бучацькі мали підтримувати добрі стосунки і з татарськими ханами, які в цей час контролювали прибуткові торговельні шляхи на схід. На руках у Бучацьких були привілеї на причорноморські міста Караул, Чорногород, Качибей (с. 130), що слугувало доказом польського виходу до Чорного моря та появи в модерну епоху міфу про Польщу “від моря і до моря”. Але й сам автор досить скептично ставиться до реальності присутності поляків у цих містах, адже від Західного Поділля до чорноморського узбережжя – дуже значна віддаль (с. 134). Додам, що інші документи про польську присутність на Чорному морі дослідникам не відомі.

За канонами польської історичної науки автор вибудовує мережу клієнтів-слуг панів Бучацьких, аналізуючи списки урядників та орендарів, підлеглих Бучацьким, а також реципієнтів та свідків на розданих в заставу королівських маєтках. Таким правом застави до суми 50 гривень користувався кам'янецький генеральний староста та хмільницький староста – намісники короля у Подільському воєводстві. Створення широкої мережі клієнтів-слуг у середньовіччі було до снаги тільки потужним можновладцям, і не завжди у Польському королівстві вона могла протривати довший період. Класична західна модель клієнтських (сюзерено-васальних) стосунків не спрацьовувала як через сильний шляхетський імунітет, так і протидію королівської влади. Пани Бучацькі відчували опір шляхетського середовища проти свого домінування у 60-х роках XV ст., коли від Яна з Бучача було викуплено подільською шляхтою місто та замок Кам'янець. Подібну акцію у Руському воєводстві вчинила місцева шляхетська спільнота у 1464 р., створивши конфедерацію проти домінування львівського генерального старости Анджея Одровонжа зі Спрови. Ці події, очевидно, слід трактувати як віддалений результат зрівняння у 1434 р. руської шляхти, як у Руському, так і Подільському воєводстві, у правах з шляхтою решти коронних земель та емансипації від колишніх служебних обов'язків, що тяжіли над руською шляхтою з часу падіння Галицько-Волинської держави.

Крім описів потужних можновладних родин, автор у дослідженні запропонував низку цікавих просопографічних портретів насамперед подільських

урядників, представників середнього або дрібного прошарку шляхти, котрі домоглися кар'єрних здобутків (Миколая Іскшицького, Бернарда Претвича, Амброзія Ормянчика, Мацея Влодека та ін.). Автор цілком слушно пов'язує їхні кар'єри на Поділлі з активною військовою службою на кордоні, що особливо стало актуальним після створення рот поточної оборони у 70-х роках XV ст. у зв'язку з початком набігів татар на подільські землі. Військова служба сприяла швидкій соціалізації та адаптації нових прибульців на кордон. Окрім польських етнічних земель, особливо багато їх прибуло з Сілезії, Чехії. Чимало дрібних шляхтичів або навіть міщан вдало одружувались на місцевих шляхтянках і входили до привілейованих шляхетських лав подільської шляхти. Дрібна та середня шляхта з Поділля фактично не могла потрапити на сейм й таким чином просунути по суспільній драбині, але через військову службу цей шлях був найлегший (с. 207).

Як пише автор, за часів двох останніх Ягеллонів (1506–1572) з усіх воеводств Польщі найбільше номінацій на земські уряди отримали колишні ротмістри Подільського воеводства – 46 осіб, котрі ставали потім старостами, воеводами тощо (с. 287). У XVI ст. представники можновладних родин Лянцкоронських, Мелецьких, Тарновських та інших використовували подільські уряди як трамплін для подальшого кар'єрного зростання, чого вони не могли досягнути, перебуваючи у своєму звичному шляхетському середовищі.

Прикордонний статус, військова служба виступають у автора основним мотивом у означенні подільської шляхти містким терміном “еластична спільнота, тобто спільнота, відкрита для прийняття нових членів, нових правил гри, нових обставин життя; спільнота, яка швидко реагує на виклики, що приходять як із Заходу, так і зі Сходу...” (с. xv). Втім, на мою думку, тільки цих двох аргументів для подібного означення недостатньо. Хіба на Брацлавщині чи Київщині не існувало шляхетської “еластичної спільноти”, адже це також прикордонні території і шляхта там також була у постійній військовій готовності. З цієї точки зору шляхта Руського воеводства виявилася більш “еластичною” від подільської, коли не тільки адаптувала у свої ряди представників давніх княжих боярських родів, але й давала можливість просунути на вищі становища свого воеводства. Наприклад, нащадки Данила Дажбоговича – Даниловичі – зуміли дійти до вищих становищ у Руському воеводстві.

Мікроаналіз історичних документів є однією з найсильніших сторін рецензованої роботи Михайловського. Особисто мені, як історичному мислю, “впала у вічі” скрупульозна реконструкція міського середовища Кам'янця навколо Руської брами на підставі тільки одного документа від 1527 р. (с. 265–268). Автор прочитує топографію давнього міста, локалізуючи документальні дані на сучасній карті міста. Читач живо може уявити, де знаходилися вірменський млин, Руська брама, дорога, які ототожнено з вулицею Руською, та інші міські об'єкти. Завершує цей шкід з історичної топографії Кам'янця метрологічний аналіз стосовно розмірів наданої ділянки, згадка про які є загалом унікальним фактом для XVI ст. Наприклад, у львівському, загалом дуже багатому, міському матеріалі подібного дослідника не знаходили.

В іншому місці Михайловський уважно прочитує ієрархічний символізм руських земель Польського королівства у документі від 1436 р., що

був виставлений на шляхетському з'їзді у місцевості між Вишнею та Родатичами. У ньому Подільська земля фігурує на другому місці після Львівської і попереду Перемишльської, Сяноцької, Галицької, Холмської та Белзької (с. 291). Зі свого боку хочу додати, що місто Кам'янець також в очах шляхетського загалу вже Речі Посполитої високо стояло у символічній міській ієрархії українських (руських) міст. Так, у відомій “Роксоланії” Себастьяна Кльоновича при описі руського краю подільська столиця посідала “почесне четверте” місце після Львова, Замостя та Києва¹⁶.

Оригінальне звучання має підрозділ про означення подільськими своєї території, тобто погляд ізсередини, а не ззовні, на важливий компонент шляхетського самоозначення. Автор природно помічає прикордонну специфіку та відповідне сприйняття території регіону. Часто вживається термінологія на кшталт “на кордоні”, “пограниччя” та ін. Поряд з частовживаним “край”, несподівано в окремих документах впливає назва “кут” на позначення ширших територіальних об'єктів: “хмільницький кут”, “подільський кут”. Автор пояснює це молдавським впливом, де такий термін використовувався в канцелярії при складанні локаційних привілеїв, хоч і йшлося про невеликі території (с. 297–298).

Цікаво, що подільські землі отримували в окремих зовнішніх документах означення “на тій Україні” (*na tey ukraynie*) та взаємовиключне “Лядська земля” (с. 292–293). Але все стає зрозуміло, коли взяти до уваги, що у першому випадку документ був створений у Молдавському князівстві, а в другому – на території Великого князівства Литовського.

У висновках дослідження автор вибудовує структуру шляхетської спільноти Поділля XIV–XVI ст. Зрозуміло, що при цьому він спирається на традиційну класифікаційну схему, прийняту Наталею Яковенко: князі–пани–зем'яни. Але на Поділлі князівської верстви не було, зате присутні представники панських родів, які можна відстежити з часів князів Коріатовичів. Автор, судячи з назв підрозділів, керується також формальними ознаками, тобто чи займала шляхта урядницькі посади, чи ні, розділяючи окремо вищих урядників (воєвод, старостів, каштелянів) та середню, дрібну верству та їхніх слуг. Серед останніх дещо хаотично виокремлюються “клієнти, приятелі, слуги” (с. 310), адже клієнтами можновладних родин могли бути представники навіть середньої шляхти, а в цьому підрозділі перелічуються безземельні слуги, управителі маєтків тощо. Цілком доречно автор окремо обумовлює становище замкових слуг, що були на ще нижчому щаблі шляхетського соціуму, виконуючи часом і ремісницькі функції. У дослідженні згадується цілком унікальний старостинський привілей слюсареві кам'янецького замку Іванку від 1 червня 1569 р. з наданням йому ділянки біля замку (с. 318).

Цей випадок ще раз вказує на особливий прикордонний статус подільських земель, де військова потреба у звичайному ремісникові перемагала становище прерогативи. Адже цей слюсар мав певний шанс здобути шляхетський статус у майбутньому. Окрема ніша відводиться автором у шляхетській стратифікації для осіб, що, як згаданий слюсар, не вписувалися у правові

¹⁶ Klonowicz S. Roxolania czyli ziemie czerwonej Rusi. – Kraków, 1584. Український переклад М. Білика: Кльонович С. Роксоланія. – К., 1987.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

рамки шляхетського середовища: Федір, вїт м. Язловця, або Блажей, ректор кам'янецької школи.

Підсумовуючи, хочу зазначити, що рецензована робота написана доброю українською мовою, логічно продумана та професійно виконана з точки зору історика соціальних процесів. З чисто технічних зауважень озвучу два історико-філологічного характеру, що стосуються латиномовних цитат¹⁷ та імен: у першому випадку цитати варто було б перекласти українською мовою, а в другому – імена (стосується як тексту, так і покажчика) слід подавати в називному, а не давальному чи місцевому відмінках: ‘Nicolaus’, а не ‘Nicolao’; ‘Ioannes’, а не ‘Ioanne’; ‘Petrus’, а не ‘Petro’ та ін.).

Але загалом згадані ці та інші зауваження мають здебільшого технічний або дискусійний характер, не зменшують наукової ваги праці Віталія Михайловського, що є самостійним, новаторським дослідженням, вагомим внеском автора у розробку шляхетської проблематики українською історичною наукою, особливо в ділянці соціальної історії та просопографії. Хочу висловити сподівання на продовження його досліджень у цьому напрямку, можливо, вже у прикладному значенні, наприклад, у реалізації озвученого ним “Біографічного словника давнього Поділля у пізньому середньовіччі” (с. 285).

¹⁷ В одній з латинських цитат автор при перекладі допустив неточність: “Предслав Лянц-коронський, блискучої кінноти староста хмільницький (...equite aurato caritaneoque chmielniczensi...)” (с. 232). Насправді має бути: “лицарської кінноти”.